

Wiesław Charczuk

Spółdzielczość na terenie powiatu siedleckiego w latach 1907-1944

Radzyński Rocznik Humanistyczny 14, 237-261

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wiesław Charczuk

(Siedlce)

Spółdzielczość na terenie powiatu siedleckiego w latach 1907-1944*

W przeszłości teren powiatu siedleckiego wchodził w skład różnych jednostek administracyjnych. Na przestrzeni dziejów jego granice ulegały wielokrotnym przesunięciom. Reforma administracyjna Królestwa Polskiego przeprowadzona przez rząd cesarski w 1867 r. doprowadziła do utworzenia guberni siedleckiej oraz wytyczenia nowej granicy powiatu siedleckiego, który pozostawał w takiej strukturze administracyjnej do 1912 r. Pod względem społeczno-ekonomicznym powiat miał wybitnie charakter rolniczy z nielicznymi zakładami, które przetwarzały głównie płody rolne, produkty leśne, hodowlane i minerały, były to: browary, gorzelnie, olejarnie, fabryki octu, napoi gazowanych, narzędzi rolniczych, świec. W granicach powiatu istniało tylko jedno miasto Siedlce oraz dawne miasta Mordy i Mokobody, które utraciły prawa miejskie w 1870 r. i przekształcone zostały w osady. Siedlce jako stolica powiatu pełniła funkcje administracyjne, tu mieściła się siedziba władz gubernialnych¹ i handlowo-usługowych o zasięgu regionalnym. Najliczniejszą warstwą społeczną wśród mieszkańców powiatu byli chłopci. Spory odsetek mieszkańców stanowili robotnicy rolni pracujący w majątkach ziemskich. Pod względem religijnym wśród ludności powiatu siedleckiego największą grupą byli katolicy, ale też duży udział posiadali wyznawcy judaizmu. Ewangelicy i prawosławni stanowili nieliczny procent mieszkańców powiatu. Ukazem carskim z 6 lipca 1912 r. gubernia siedlecka została zlikwidowana, powiat siedlecki został włączony do guberni lubelskiej, w której przebywał do 1915 r., tj. do zajęcia terenów

* Artykuł powstał w ramach projektu POKL i NSRO Ośrodka Wspierania Ekonomii Społecznej w Siedlcach. Skrócona wersja referatu została wygłoszona 24 listopada 2014 r. w Zakładzie Aktywności Zawodowej w Siedlcach.

¹ A. Zawadzki, *Przemysł regionu siedleckiego w XIX-XX wieku*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego w XIX-XX wieku*, pod red. D. Grzegorzczuka, J. Piłatowicza, A. Zawadzkiego, Siedlce 2010, s. 33; W. Jaworski, *Legalne organizacje społeczne w powiecie siedleckim do 1914 roku*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” 2014, z. 19, s. 160.

przez armię niemiecką i austro-węgierską². Podczas okupacji niemieckiej 1915-1918 powiat siedlecki został podporządkowany bezpośrednio generał-gubernatorowi w Warszawie. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. teren powiatu siedleckiego znalazł się administracyjnie w województwie lubelskim. W okresie okupacji niemieckiej w latach 1939-1944 powiat siedlecki wchodził administracyjnie do dystryktu warszawskiego Generalnego Gubernatorstwa³. Po zajęciu tego terenu przez Armię Czerwoną latem 1944 r. jego obszar administracyjnie włączono do województwa lubelskiego.

Do połowy XIX w. życie społeczne w miastach, osadach i wsiach w Królestwie Polskim koncentrowało się wokół parafii chrześcijańskich i okręgów bożniczych. Realizowały one nie tylko cele religijne, ale także dobroczynne, oświatowe i kulturalne. Po upadku powstania styczniowego carska administracja państwowa prowadziła politykę ograniczania wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim. Polityka ograniczania została wzmocniona w okresie panowania carów: Aleksandra III i Mikołaja II. To za panowania tych władców władze państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych⁴. Pewna liberalizacja życia społeczno-politycznego nastąpiła po przegranej wojnie z Japonią w latach 1904-1905. Wtedy to w wyniku wystąpień rewolucyjnych mieszkańców Moskwy, Petersburga i innych miast rosyjskich, car Mikołaj II wydał 30 października 1905 r. manifest, który ułatwiał zakładanie organizacji społecznych, w tym spółdzielni.

Spółdzielczość spożywców

Na terenie powiatu siedleckiego początki ruchu spółdzielczego sięgają początku XX w., kiedy jego obszar był pod zaborem rosyjskim. Nowy rozdział dla działalności spółdzielczości nastąpił w 1905 r. Coraz cięższa sytuacja wsi spowodowała, że chłopcy zaczęli szukać obrony przed spekulantami, wyzyskiem i lichwą. Ruch spółdzielczy zrodził się w odruchu obrony konsumentów przed handlem żydowskim (lichwą) i drożyzną, np. w Siedlcach $\frac{3}{4}$ usług i handlu znajdowało się w rękach Żydów⁵. Ponadto ruch spółdzielczy w czasie zaborów był formą organizowania się polskiego życia gospodarczo-społecznego, zwłaszcza handlu, przetwórstwa, samopomocy kredytowej. Spółdzielczość spożywców była adresowana przede wszystkim do ludzi niezamożnych, biednych chłopów, której celem było ułatwienie jej

² W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna, dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 107; T. Szczechura, *Ruch ludowy w Siedleckiem*, Warszawa 1984, s. 10.

³ W. Charczuk, L. Zugaj, *Dzieje gminy i samorządu w Zbuczynie*, Siedlce-Lublin 2014, s. 83.

⁴ W. Jaworski, *Legalne organizacje społeczne...*, s. 159.

⁵ D. Grzegorzczuk, *Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i spółdzielczość w Siedlcach międzywojennych (1918-1939)*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego w XIX-XX wieku*, pod red. D. Grzegorzczuka, J. Piłatowicza, A. Zawadzkiego, Siedlce 2010, s. 81.

członkom zaopatrywania się w podstawowe produkty. Na terenie powiatu siedleckiego pierwsza spółdzielnia spożywców powstała w 1905 r. w Siedlcach, która w okresie późniejszym stała się zalążkiem do powstania Okręgowej Spółdzielni Spożywców. W 1915 r. została włączona do Związku Rewizyjnego Spółdzielni⁶. Polacy wykorzystując politykę liberalną rządu cesarskiego, zaczęli tworzyć liczne stowarzyszenia spożywców. Chcąc pozyskać nowych członków, zarząd Stowarzyszenia Spożywców Urzędników Instytucji Państwowych miasta Siedlce doprowadził 12 stycznia 1909 r. do zmiany nazwy na I Siedleckie Stowarzyszenie Spożywców i statutu, który pozwalał na wstąpienie do niego każdego mieszkańca⁷. Tutaj trzeba wyraźnie podkreślić, że spółdzielczość w Siedlcach przed wybuchem I wojny światowej, była zdominowana przez Rosjan. Stąd też mieszczanie polscy utworzyli konkurencyjną spółdzielnię pod nazwą (II*) Siedleckie Stowarzyszenie Spożywców, które zostało zarejestrowane 24 listopada 1906 r. Swoim zasięgiem objęło ono powiat⁸. Z inicjatywy księcia Bogdana Światopełka-Mirskiego zatwierdzono 28 lutego 1913 r. (III) Siedleckie Stowarzyszenie Spożywców, które swoim zasięgiem objęło teren powiatu siedleckiego⁹. Polacy byli również inicjatorami założenia w Siedlcach Stowarzyszenia Spożywców Majstrów Szewskich, które podjęło legalną działalność 8 listopada 1913 r.¹⁰ i założenia 13 grudnia 1913 r. Stowarzyszenia Spożywców „Związek”. Ponadto mieszczanie polscy doprowadzili 6 marca 1907 r. do wpisania, do rejestru statutu Stowarzyszenia Spożywców w Mordach¹¹ oraz Stowarzyszenia Spożywców w Mokobodach 25 stycznia 1913 r.¹² Prezesem pierwszej organizacji został Stanisław Wielgórski. W okresie prowadzonej polityki sprzyjającej rządowi carskiemu wobec Polaków w 1905 r. nastąpiło częściowe uświadomienie chłopów, którzy zaczęli tworzyć podstawy spółdzielczości również na terenie wiejskim. Chłopi stali się założycielami Stowarzyszeń Spożywców we wsiach powiatu siedleckiego, m.in. w Zbuczynie-rząd carski zatwierdził statut stowarzyszenia 29 listopada 1906 r.¹³, w Skórcu – 8 października 1909 r.¹⁴, w Cieleńcu – 17 grudnia 1910 r.¹⁵, w Opolu – 27 lutego 1912 r.¹⁶, w Hołubli i Rzeszotkowie – 25 lutego 1913 r.¹⁷ Trzeba wyraźnie podkreślić, że w Zbuczynie powstanie i działalność spółdzielni

* Cyfra rzymska II oznacza polską spółdzielnię, którą utworzyli mieszkańcy Siedlec wobec rosyjskiej spółdzielni spożywców.

⁶ D. Grzegorzczuk, *Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i spółdzielczość...*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego...*, s. 93.

⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Rząd Gubernialny Lubelski Wydział Administracyjny Referat I inspektorsko-nadzorczy (dalej: RGL-Adm I), sygn. 1913:290, 1913:291.

⁸ Tamże, sygn. 1913:290; W. Jaworski, *Legalne organizacje społeczne...*, s. 164.

⁹ W. Jaworski, dz. cyt., s. 165.

¹⁰ Tenże, s. 165.

¹¹ APL, sygn. 1913:263, RGL-Adm I.

¹² APL, sygn. 1913:268, RGL-Adm I.

¹³ APL, sygn. 1913:262, RGL-Adm I.

¹⁴ APL, sygn. 1913:264, RGL-Adm I.

¹⁵ APL, sygn. 1913:265, RGL-Adm I.

¹⁶ APL, sygn. 1913:271, RGL-Adm I.

¹⁷ APL, sygn. 1913:270, RGL-Adm I; APL, sygn. 1913:269, RGL-Adm I.

aktywnie wspierał proboszcz ks. Nikodem Józef Nałęcz Małachowski¹⁸ i ziemianie: Zygmunt Marchocki, Stanisław Wroczyński i Eustachy Wójcikowski¹⁹. Prezesami w zarządzie stowarzyszenia byli Ignacy Okliński (lata 1907-1909) i Szymon Nowakowski (1910-1912). W tym miejscu warto podkreślić, że nie tylko chłopci i ziemianie zakładali stowarzyszenia spożywców, np. za sprawą drobnej szlachty w Suchożebrach doszło do założenia 3 czerwca 1914 r. Stowarzyszenia Spożywców²⁰. Spółdzielnie poza siedzibą obejmowały działalnością okoliczne wsie.

Poruszając problem spółdzielczości trzeba wspomnieć o sytuacji gospodarczej jaka panowała na terenie powiatu siedleckiego na początku XX w., która uległa drastycznemu pogorszeniu w 1915 r. W wyniku ofensywy armii niemieckiej, Rosjanie wycofując się na wschód dokonali zniszczenia w przemyśle, rolnictwie oraz przeprowadzili ewakuację ludności w głąb Rosji. Następnie prowadzona przez okupanta niemieckiego polityka rabunkowa doprowadziła do stagnacji gospodarczej i wpłynęła na losy spółdzielczości²¹.

Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej na wsiach powiatu siedleckiego rozwijał się ruch spółdzielczy, np. w Mokobodach w 1913 r. powstała Spółdzielnia Spożywców „Przyszłość”, której członkowie własnym kosztem już w Polsce niepodległej, w 1933 r. wybudowali piekarnię²². Wzorując się na spółdzielni w Mokobodach, członkowie Polskiego Stronnictwa Ludowego w Wiśniewie założyli Spółdzielnię Spożywców „Przyszłość”. Celem działań członków spółdzielni w Mokobodach i Wiśniewie było zaopatrzenie mieszkańców wsi i okolic w podstawowe produkty spożywcze pierwszej potrzeby takie jak: chleb, cukier, nafta, świece, mydło naczynia i szkolne lampy. Zaspakajano również mieszkańców wsi w podstawowe narzędzia rolnicze: kosy, sierpy, młotki, piły, lampy naftowe, grabie itp. Założycielami Spółdzielni Spożywców w Wiśniewie byli następujący działacze: Antoni Szewczyk-prezes z Wiśniewa, Franciszek Jurzyk, Aleksander Jurzyk, Jan Załęski, Józef Duk, Edward Jurzyk, Andrzej Świętochowski z kolonii Wiśniew, Tomasz Rola, Stanisław Orzechowski, Wiktor Karpiński, Franciszek Staręga z Białek, Wiktor Pawlik z Mościbród, Aleksander Grzebisz i Antoni Kędzierski z Gostchorzy, Antoni Niedziółka z Kaczor²³. Aby rozwinąć działalność spółdzielnia wynajmowała pomieszczenia na sklep i magazyn na posesji Piotra Gajownicza, następnie w domu Anny Jabłońskiej. W sklepie na stanowisku sprzedawczyń byli zatrudnieni: Edward Jurzyk, Anna Wasilewska z Wiśniewa, następnie Stanisława Komorowska ze Stoku Wiśniewskiego oraz Janina Skup z

¹⁸ W. Charczuk, *Z dziejów Zbuczyna w XV-XXI wieku*, „Rocznik Międzyrzecki”, t. XLII, 2012, s. 85.

¹⁹ G. Welik, *Zestawienie spisów właścicieli majątków ziemskich guberni siedleckiej*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” z. 18, 2012, s. 237-239.

²⁰ W. Jaworski, dz. cyt., s. 165.

²¹ Szerzej o sytuacji gospodarczej na terenie powiatu siedleckiego pisze R. Turkowski, *Sytuacja gospodarcza regionu siedleckiego w latach 1914-1920*, [w:] *Spółceństwo siedleckie w walce o wyzwolenie narodowe i społeczne*, red. J. R. Szaflik, Warszawa 1991, s. 192; A. Kuć-Staniszweska, *Wspomnienie z okupacji niemieckiej 1915-1918*, Warszawa 1939, s. 36.

²² „Ziemia Siedlecka” nr 12, 1938.

²³ D. Mączka, *Powiat siedlecki w latach 1918-1939*, Siedlce 2008, s. 171.

Grabianowa²⁴. Podobnie jak w Mokobodach, w Wiśniewie w 1937 r. przez spółdzielców została uruchomiona piekarnia.

Prawdopodobnie w 1917 r., tego typu spółdzielnia spóżywców powstała również w Krzesku, jeszcze w okresie trwania I wojny światowej, kiedy obszar powiatu siedleckiego znajdował się pod okupacją niemiecką. Siedziba spółdzielni mieściła się w prywatnym domu, który stał przy drodze na skrzyżowaniu traktu do wsi Wesółka. Zarząd spółdzielni tworzyli: Turski z Maciejowic, Bolesław Filimon, Wacław Żuk z Krzeska-jako księgowy²⁵. W sklepie pracował Jan Krypa z Krzeska. Spółdzielnia istniała bardzo krótko i upadła zaraz po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Kolejny etap spółdzielczości na terenie Krzeska przypada już w Polsce niepodległej, kiedy w 1927 r., Spółdzielnia z Międzyrzecza Podlaskiego, której prezesem był Gąsowski założyła filię w Krzesku Majątku. Z Międzyrzecza Podlaskiego do fili spółdzielni w Krzesku było przywożone wozami konnymi mleko. Spółdzielnią zajmował się członek rady spółdzielni Bronisław Jasiński. Siedziba spółdzielni mieściła się w domu Jana Smoleńskiego²⁶. Prezesem był Czesław Zbucki, księgowym został Aleksander Pasiak, zaś skarbnikiem ks. Edward Jabłoński²⁷. Istnienie spółdzielni było krótkie, po paru latach nastąpił jej upadek.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, nastąpił znaczny rozwój spółdzielczości, sprzyjała temu jak na owe czasy przyjęta i uchwalona ustawa spółdzielcza z 29 października 1920 r.²⁸ Pole działania spółdzielców z powiatu siedleckiego było bardzo szerokie, od typowych spółdzielni zarobkowych, których zasadniczym celem było tworzenie nowych miejsc pracy dla swoich członków, tworzenie spółdzielni organizujących obrót towarem, czy tworzenie spółdzielni zajmujących się obrotem pieniężnym, aż po spółdzielnie mieszkaniowe, wydawnicze i zarobkowe, które zaspokajały potrzeby swych członków. W tych spółdzielniach, działalność była prowadzona z użyciem kapitału wniesionego przez członków spółdzielni, czyli wpisowego i udziałów. W rozwoju spółdzielczości na terenie powiatu siedleckiego często patronowali duchowni, którzy służyli wiedzą, doświadczeniem organizacyjnym lub zapleczem logistycznym, często domy parafialne były siedzibami tych instytucji. W 1924 r. w Zbuczynie powstało Stowarzyszenie Spółdzielców Parafii Zbuczyn. Nieocenioną rolę w założeniu stowarzyszenia odegrał proboszcz parafii ks. Julian Ryster. Początkowo spółdzielnia zajmowała się handlem. Towar w postaci papierosów, zapalek, nafty, cukru, gwoździ i świeczek był przywożony wozami konnymi z Siedlec do Zbuczyna. Stąd był rozprowadzany do punktów sprzedaży w wioskach²⁹.

W okresie II RP Okręgowa Spółdzielnia Spóżywców stała się największą na tym terenie instytucją społeczno-gospodarczą, która w 1933 r. zrzeszała aż 3 000 człon-

²⁴ J. Chyliń, *Wspomnienia na temat ruchu spółdzielczego i młodzieżowego na terenie wsi Wiśniew w okresie od 1918 do 1957 roku*, [w:] *Wiśniew 1419-1985*, red. nauk. B. Gierlach, Siedlce 1986, s. 193.

²⁵ Cz. Pasiak, *Kronika Krzeska-Królowa Niwa*, Krzesk 1967, s. 48.

²⁶ Tamże, s. 49.

²⁷ Tamże.

²⁸ Dz. U. z 1920 r. Nr 111, poz. 733.

²⁹ „Historia, która się nie kończy...”, „Tygodnik Siedlecki” nr 11, 2014.

ków i zatrudniała 20 pracowników³⁰. W 1935 r. na terenie powiatu siedleckiego działało już 11 spółdzielni spożywców, m.in. w Skórcu, Kotuniu, Mokobodach, Siedlcach, Suchożebrach, Seroczynie, Trzcińcu, Wodyniach Zbuczynie, Żeliszewie i Czuryłach. W sumie spółdzielnie posiadały 19 sklepów detalicznych, które zatrudniały 28 pracowników³¹. Spółdzielnie spożywców były objęte zaopatrywaniem w towary spożywcze i piśmienne, poradami prawnymi i informacyjnymi przez siedlecki oddział Związku Spółdzielni Spożywców Rzeczypospolitej Polskiej. Członkowie ZSS RP udzielali porad instruktażowych pracownikom sklepów jak prowadzić rachunkowość i gospodarkę w spółdzielniach³². W latach 30-tych XX w. Okręgowa Spółdzielnia Spożywców w Siedlcach prowadziła główny sklep przy ul. Józefa Piłsudskiego 56, ponadto miała swoje sklepy w innych punktach miasta, m.in. przy ul. Świętojańskiej 3, Jana Kilińskiego 30, Starowiejskiej 3 i Aslanowicza 3 o raz mleczarnię przy ul. J. Piłsudskiego 56 i piekarnię przy ul. Starowiejskiej 3³³. Zmianę w gospodarowaniu majątkiem spółdzielni, Rada Nadzorcza Spółdzielni Spożywców w Siedlcach podjęła w 1937 r. Dotychczasowy kierownik Spółdzielni Spożywców Władysław Łappa został zwolniony a na jego miejsce został powołany Franciszek Stolarski. Do zarządu spółdzielni dokooptowano Antoniego Michalskiego ze Związku Spółdzielni Spożywców „Społem”. Zmiany zostały przeprowadzone w celu lepszego gospodarowania i zarządzania spółdzielnią oraz w celu podniesienia zysków³⁴. W 1937 r. Zarząd Spółdzielni Spożywców tworzyli: Antoni Michalski, Stanisław Ostrzyżek, Stanisław Romaniak³⁵.

Kółka Rolnicze

Kolejną formą spółdzielczości były Kółka Rolnicze. Do zakładania Kótek Rolniczych* na terenie powiatu siedleckiego skłaniał chłopów i ziemian kryzys, który dotknął tę sferę działalności jaką było rolnictwo. Wtedy zostały zawarte umowy notarialne tworzące rolnicze spółki udziałowe. Na kanwie wydarzeń rewolucyjnych 1905-1907 r., zostały stworzone warunki do legalizacji stowarzyszeń i związków, które zostały ujęte w ramy przepisów i statutów, umożliwiające rejestrację przez administrację carską. Dzięki tym zabiegom stowarzyszenia otrzymały osobowość prawną. Zadaniem stowarzyszeń i Kótek Rolniczych była pomoc w kupowaniu

³⁰ D. Grzegorzczuk, *Spółdzielczość w Siedlcach międzywojennych (Zarys problematyki)*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji w odbudowie polskiej spółdzielczości*, pod red. Z. Chyry-Rolicz, Siedlce 2004, s. 77-89.

³¹ P. Szumowski, *Spółdzielczość rolnicza. Zagadnienia podstawowe*, [w:] *Powiat siedlecki*, pod red. Cz. Górskiego, Siedlce 1935, s. 320.

* Kółka Rolnicze były to luźne stowarzyszenia chłopskie działające na terenie 1-2 wsi lub większej gminy na rzecz rozwoju gospodarstwa wiejskiego, wiedzy rolniczej, spółdzielczości. Działalność Kótek Rolniczych zmierzała do podniesienia kultury na wsi i współdziałania chłopów. Szerzej patrz: J. Bartyś, *Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski do 1945 roku*, pr. pod red. A. Mączaka, cz. I, Warszawa 1981, s. 365.

³² Tamże.

³³ A. Winter, *Siedlce 1918-1939*, Siedlce 1980, s. 297 (mps).

³⁴ „Gazeta Podlaska” nr 5, 1937.

³⁵ Tamże, nr 6, 1937.

kwalifikowanych nasion i środków produkcji oraz sprzedaż płodów rolnych, poza tym prowadzenie działalności oświatowej wśród chłopów (odczyty, pogadanki, wycieczki), zakładanie sklepów, czytelnia i bibliotek po uprzednim uzyskaniu zgody od władz carskich. Organami Kółek Rolniczych były zebrania członków, zarząd i komisja rewizyjna.

Z inicjatywy polskich mieszczan w Mordach i chłopów w okolicznych wsiach powiatu siedleckiego, 23 grudnia 1908 r. został zatwierdzony statut Kółka Rolniczego Osady i gminy Mordy. Na pierwszego prezesa zarządu został wybrany Zenon Lipski³⁶. Na terenie powiatu siedleckiego Kółka Rolnicze powstawały często z inicjatywy chłopów, np. w: Domanicach – 26 lutego 1910 r.³⁷, Wodyniach – 20 kwietnia 1910 r.³⁸, Hołubli – 13 lipca 1911 r.³⁹, Cieleńcu – 23 października 1911 r.⁴⁰ (prezesem został wybrany Stanisław Cielemecki, sekretarzem Szczepan Ciekot - przyp. W.Ch.) i Wiśniewie⁴¹ (przyp. W.Ch. w 1912 r.). Często inicjatorami powstania KR na terenie powiatu siedleckiego byli członkowie PSL, np. w Wiśniewie: Piotr Jurzyk, Antoni Gawron, Jan Załęcki, Józef Duk, Jan Wereszczyński, Bartłomiej Grzebisz, Stanisław Duk, Aleksander Harasim, Antoni Kluczek, Bolesław Pachecka, Jan Duk, Andrzej Kacprzak, Lucjan Jabłoński⁴²

Przy zakładaniu Kółek Rolniczych chłopowie współpracowali z ziemianami, np. w Hołubli, Skórcu i Wodyniach, natomiast w Domanicach pomagali chłopom założyć Kółko Rolnicze ksiądz katolicki. Prezesem zarządu kółka w Domanicach był Stanisław Janiak, a w Wodyniach właściciel majątku ziemskiego Edmund Werner⁴³.

W tym okresie Kółka Rolnicze były skupione w powstałym Centralnym Towarzystwie Rolniczym w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie z inicjatywy ziemian związanych z endecją. Ziemianie często byli członkami gubernialnych syndyków i towarzystw rolniczych. Zadaniem CTR był rozwój rolnictwa, handlu płodami rolnymi, reprezentowanie interesów rolników wobec władz państwowych oraz tworzenie struktur terenowych Kółek Rolniczych, spółdzielni i stowarzyszeń, krzewienie oświaty zawodowej. W swojej działalności nadrzędną rolę nadano solidaryzmowi społecznemu i narodowemu⁴⁴. Pieczę nad Kólkami Rolniczymi sprawowało Okręgowe Towarzystwo Rolnicze w Siedlcach, które powstało 31 października 1907 r. w Siedlcach, dzięki osobistemu zaangażowaniu ziemianina księcia Seweryna Światopeka-Czetwertyńskiego, który pełnił funkcję prezesa CTR⁴⁵. Na czele OTR w Siedlcach stał w 1911 r. Ignacy Humnicki⁴⁶. W zebraniu OTR udział brał

³⁶ W. Jaworski, dz. cyt., s. 166.

³⁷ APL, sygn. 22, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń.

³⁸ APL, sygn. 28, SGU ds.Stow.

³⁹ APL, sygn. 23, SGU ds.Stow.

⁴⁰ APL, sygn. 26, SGU ds.Stow.

⁴¹ APL, sygn. 27, SGU ds.Stow.

⁴² A. Okniński, *Działalność Kółka Rolniczego*, [w:] *Wiśniew...*, s. 72.

⁴³ W. Jaworski, *Legalne organizacje...*, s. 166.

⁴⁴ Szerzej patrz: S. Dzieciolowski, *Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego polityka agrarna 1906-1918*, Warszawa 1981, s. 78-81.

⁴⁵ Szerzej patrz: A. Gałarczyk, *Seweryn Książę Czetwertyński, Biografia*, Radzyń Podlaski 2007.

⁴⁶ W. Jaworski, *Legalne organizacje...*, s. 166.

m.in. Szczepan Ciekot z Czurył. Działalność OTR była nastawiona na organizowanie różnych kursów rolniczych z zakresu hodowli, produkcji rolnej, pszczelarstwa, sadownictwa, łąkarstwa. Prelegentami na kursach OTR najczęściej byli ziemianie, prawnicy, np. wykłady i porady z zakresu spraw finansowo-rolnych, sądowych prowadził adwokat siedlecki Aleksy Chrzanowski⁴⁷. Działalność Kółek Rolniczych weszła na nowe tory już w Polsce niepodległej. Nastąpiła odbudowa gospodarstw. W 1921 r. w Wiśniewie KR rozpoczęło swoją aktywną działalność dzięki Józefowi Dukowi, Waławowi Kacprzakowi i Aleksandrowi Jurzykowi. Księgowość prowadził Stanisław Jurzyk. Ze składek członków KR został zakupiony sprzęt rolniczy, m.in. sprzężynówka, siewniki, 2 młockarnie (kieratowa i spalinowa), młynek i wialnię⁴⁸. Działalność KR w Wiśniewie, pozwoliła usprawnić pracę w polu nie tylko członkom, ale również innym rolnikom, którzy korzystali z wypożyczonego sprzętu rolniczego za stosowną odpłatnością. Poza działalnością rolniczą KR prowadziło zespół przysposobienia rolniczego młodzieży wiejskiej, posiadało również własną bibliotekę, prenumerowano czasopisma „Gazetę Świąteczną” i „Zorzę”. Aby szerzyć oświatę na terenie wiejskim, współpracowano z miejscową inteligencją i duchowieństwem, np. aktywnie działalność KR w obszarze oświaty wspierali Stanisław Gierlach – kierownik szkoły w Wiśniewie i ks. Henryk Przesmycki⁴⁹.

Już po wojnie polsko-bolszewickiej 1920 r. na terenie powiatu rozpoczął działalność Okręgowy Związek Kółek Rolniczych, organizacja, skupiająca chłopów. Wielkim propagatorem KR na terenie powiatu siedleckiego był Szczepan Ciekot, który inicjował różne sposoby aby zachęcić chłopów ze wsi Chodów, Czuryły i Cielemęca do wprowadzenia nowych metod gospodarowania. Przy jego udziale prowadzono poletki doświadczalne z zastosowaniem nawozów mineralnych. Jesienią 1932 r. z inicjatywy KR w Chodowie został zorganizowany kurs oświatowo-rolniczy, na który zapisało się 71 uczestników. Na zorganizowanym kursie poruszano zagadnienia z zakresu historii Polski, geografii i nauki o Polsce, rolnictwa, ogrodnictwa, weterynarii, higieny, spółdzielczości⁵⁰. Wykłady dla drobnych rolników prowadzili, m.in. Helena i Aleksander Niedbalscy, dr weterynarii Łuniewski, Tomasz Hardejewski – referent oświaty pozaszkolnej, Tomasz Kazimierowicz – kierownik Kasy Stefczyka, Władysław Kozak – młody agronom z Krześlina i Władysław Ciekot – student medycyny⁵¹. Lata 20 i 30 XX w., to okres sprzyjający powstawaniu nowych KR na terenie powiatu siedleckiego. Dla przykładu tylko w samym Wiśniewie pow. siedlecki funkcjonowały 4 KR i sekcje rolnicze. One propagowały czytelnictwo książek rolniczych, prasy, np. „Przysposobienia Rolniczego”, które było prenumerowane przez Koła. Członkowie KR brali udział w licznych wystawach i konkursach, np. w „święcie niszczenia chwastów”. W zarządzie Kółek Rolniczych działało wielu znanych Podlasian, m.in. Szczepan Ciekot z Chodowa, Jan Żołędzki z Wiśniewa, Michał Jakimiak z Krześlina, Aleksander Pasiak z Krzeska, Andrzej Świętochowski

⁴⁷ Sz. Ciekot, *Wspomnienia 1885-1964*, Warszawa 1969, s. 102.

⁴⁸ J. Chylił, *Wspomnienia na temat ruchu spółdzielczego...*, [w:] *Wiśniew...*, s. 198.

⁴⁹ A. Okniński, *Działalność Kółka Rolniczego*, [w:] *Wiśniew...*, s. 73.

⁵⁰ APL, sygn. 14, Urząd Wojewódzki Lublin, Wydział Samorządowy, k. 294.

⁵¹ D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 164.

z Kolonii Wiśniew⁵². W 1934 r. na terenie powiatu siedleckiego działło 47 KR, m.in. na terenie gminy Królowa Niwa – 2, gm. Wiśniew – 3, gm. Zbuczyn – 3⁵³.

Spółdzielczość rolniczo-handlowa

Od 1905 r. w Siedlcach funkcjonował Syndykat Rolniczy, który działał jako spółka mająca swoje oddziały w miastach powiatowych guberni siedleckiej. Syndykat zaopatrywał duże gospodarstwa rolne w nawozy, niezbędne maszyny rolnicze, opał. Przed wybuchem I wojny światowej w Siedlcach funkcjonowały dwa młyny parowe: Lewina, który był monopolistą w regionie i dyktował ceny zboża i młyn Domańskiego⁵⁴. Szczególnie trudny okres dla działaczy ludowych na terenie powiatu siedleckiego nastąpił po zakończeniu I wojny światowej, kiedy to powiat wyniszczony działaniami wojennymi i rabunkową polityką okupanta niemieckiego. Trudna sytuacja gospodarcza przekładała się na działalność spekulacyjną pośredników, którzy windowali ceny płodów rolnych w górę. Działania spekulacyjne płodami rolnymi przez pośredników sprawiły, że 1 maja 1921 r. ludowcy postanowili założyć w Siedlcach Spółdzielnię Rolniczo-Handlową z udziałami. Początkowo spółdzielnia mieściła się w parterowym budynku drewnianym, naprzeciw katedry przy dawnej ul. Długiej (obecnie ul. bp. I. Świrskiego).

Powołano radę spółdzielczą, do której weszli chłopci z powiatu siedleckiego w składzie: Jan Artych z Toporówka, Zygmunt Konstanciuł ze Zbuczyna, Franciszek Bieruna z Krześlina, Piotr Jurzyk z Wiśniewa, Wincenty Żelazowski z Wólki Żukowskiej, Szczepan Ciekot, Maciej Pruchnia z Pruszyzna, Feliks Hołubiec z Barbaryny i Jan Kaczorek z Gręzowa⁵⁵. Na 14 członków rady 9 było rolnikami. Poza tym weszli: Jan Jurzyk - nauczyciel z Pruszyzna, Edward Koślacz - starosta siedlecki, Zygmunt Komorowski-inspektor samorządowy, Stefan Przepałkowski - kierownik oddziału kasowo-rachunkowego, Eugeniusz Stodolak- sędzia Sądu Okręgowego⁵⁶. 29 sierpnia 1921 r. Sąd Okręgowy w Siedlcach zatwierdził nowy statut spółdzielni. Do Zarządu spółdzielni weszli: Szczepan Ciekot, Władysław Wiater, Eugeniusz Górski, Stefan Przepałkowski, zaś prezesem Rady Nadzorczej spółdzielni został starosta siedlecki ludowiec Edmund Koślacz⁵⁷. We wrześniu 1921 r. spółdzielnia rozpoczęła pracę. Członkowie spółdzielni wpłacili udziały i wpisowe na sumę 111 630 zł. Spółdzielnia zajmowała się skupem zboża od rolników z powiatu siedleckiego. Do pomocy w prowadzeniu spółdzielni został skierowany przez Związek Rewizyjny Spółdzielni Rolniczych E. Górski, który jako kierownik handlowy, doprowadził do fałszerstwa dokumentacji za co został

⁵² A. Okniński, *Działalność Kółka Rolniczego*, [w:] *Wiśniew...*, s. 73 i n.

⁵³ T. Moniewski, *Przewodnik po mieście i powiecie*, Siedlce 1929, s. 59.

⁵⁴ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 204.

⁵⁵ Tamże, s. 205.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże.

aresztowany. Po nim funkcję kierownika objął Ludwik Łapa, a od 1923 r. Roman Śmielewski⁵⁸.

Okres prosperity spółdzielni trwał do 1925 r. Passa finansowa rozpoczęła się w 1922 r. kiedy spółdzielnia podpisała umowę z jednostką wojskową w Siedlcach na dostawę żywności do intendentury. Aby sprostać potrzebom jednostki wojskowej w Siedlcach, spółdzielnia zleciła dostawy kupcom żydowskim. Z ramienia spółdzielni za dostawę odpowiadał Żyd Jedwab⁵⁹. Do jednostki wojskowej wagonami kolejowymi dostarczano mąkę, groch, fasolę, warzywa, mięso i inne artykuły żywnościowe. Były to dostawy na dużą skalę. Spółdzielnia pobierała od kupców 12% marży z tytułu pośrednictwa. Krach finansowy spółdzielni nastąpił po wycofaniu się znaczących udziałowców, zaczął nawet grozić upadek. Pozostali akcjonariusze postanowili ratować sytuację, na walnym zgromadzeniu, które odbyło się 25 marca 1926 r. uchwalili zmianę nazwy na Spółdzielnię Rolniczo-Handlową „Rolnik” w Siedlcach. Nastąpiła nie tylko zmiana nazwy spółdzielni, ale również i siedziby, która znalazła miejsce w pomieszczeniu przy ul. H. Sienkiewicza 55⁶⁰. Prezesem Rady Nadzorczej został Szczepan Ciekot. Stan finansowy spółdzielni przedstawiał się tragicznie, na dzień 1 grudnia 1925 r. instytucja posiadała funduszy własnych na kwotę 6 500 zł⁶¹.

Sytuacja materialna spółdzielni poprawiła się pod koniec lat 20-tych XX w. Jesienią 1930 r. został zakupiony plac przy ul. 3 Maja 23, obok dworca PKP. W 1935 r. na terenie posesji Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik” rozpoczęto budowę elewatora zbożowego, który jak na warunki siedleckie był duży, przewidywano zmieścić 50 wagonów zboża⁶². Elewator został ukończony w 1936 r. Jak na ówczesne warunki elewator zbożowy był nowoczesny. Był to dwupiętrowy budynek o nowoczesnej konstrukcji. Jego dogodne położenie przy trasie kolejowej, z własną bocznicą i nowoczesnymi automatycznymi uprzedzeniami napędzanymi silnikami elektrycznymi, ułatwiło rolnikom z powiatu siedleckiego przywóz zboża⁶³. Dzięki nowoczesnemu elewatorowi, spółdzielnia mogła handlować zbożem, interweniować na rynku, wpływać na korzystne kształtowanie się cen. Dzięki mądrym zarządzaniu spółdzielnią, od 85 członków w momencie założenia, w 1939 r. spółdzielnia liczyła 1000 osób⁶⁴.

Poza skupem zboża, od 1936 r. spółdzielnia zaczęła poszerzać asortyment o skup od rolników trzody chlewnej i bydła rogatego. Sztuki, ważono, kolczykowano, numerowano farbą i wprost ładowano do wagonów. Potem wywożono do Warszawy, gdzie na giełdzie mięsnej sprzedawano. Brak dużego magazynu zbożowego

⁵⁸ Tamże, s. 207.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Tamże, s. 207-208; „Życie Podlasia” nr 14, 1926; T. Kazimierowicz, *Moja droga życia. Wspomnienia*, Warszawa 1976, s. 73; D. Grzegorzczuk, *Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i spółdzielczość...*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego...*, s. 95.

⁶¹ „Życie Podlasia” nr 14, 1926.

⁶² „Nowa Gazeta Podlaska” nr 2, 1932.

⁶³ Szerzej patrz: „Gazeta Podlasia” nr 39, 1935; „Ziemia Siedlecka” nr 12, 1936; Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 211.

⁶⁴ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 210.

utrudniał pracę handlową spółdzielni. Stąd też zarząd spółdzielni zwrócił się o pomoc do samorządów gmin powiatu siedleckiego. Zostały zorganizowane spotkania z przedstawicielami gmin, którzy pozytywnie odnieśli się do pomysłu budowy nowych magazynów na towary i zboże. W 1935 r. gminy zorganizowały Siedlecki Międzykomunalny Związek dla Popierania Zbytu Produkcji Rolnej. Wójtowie powzięli uchwały, że corocznie przez 5 lat będą wstawiały do swoich budżetów gminnych po 5% budżetu specjalnego na fundusz Związku Międzykomunalnego⁶⁵.

Nowa siedziba spółdzielni „Rolnik” stała się siedzibą Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”, Kasy Stefczyka, Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej. Tutaj koncentrowało się życie rolniczo-gospodarcze powiatu siedleckiego. Prezesem Rady Nadzorczej w latach 1931-1939 został starosta siedlecki Stanisław Guliński. Już po agresji III Rzeszy na Polskę we wrześniu 1939 r. prezesem Zarządu Spółdzielni „Rolnik” został Szczepan Ciekot, zaś członkiem zarządu Piotr Szumowski. Na stanowisko kierownika handlowego został powołany Michał Kozicki, który zastąpił Józefa Stępnia z Czurył⁶⁶.

Kolejną formą spółdzielczości na terenie powiatu siedleckiego, która aktywizowała wieś i ludowców były spółdzielnie mleczarskie. Genezy spółdzielczości mleczarskiej należy szukać w na początku XX w., kiedy to produkcja krowiego mleka oraz handel nim i jego przetworami stanowił jeden ze sposobów poprawy koniunktury w rolnictwie, które przeżywało kryzys, np. masło było wysyłane do Warszawy, do Warszawskiego Towarzystwa Ziemiańskiego Mleczarskiego. Zainteresowanie tworzeniem i rozbudową struktur skupiających hodowców na terenie Królestwa Polskiego pojawiło się na początku XX w., najpierw wśród właścicieli ziemskich, potem wśród chłopów. Wobec rosnącego zainteresowania tworzeniem spółdzielni, Zarząd Główny Reform Rolnych i Rolnictwa opracował w 1912 r. statut, który jako wzór stał się odnośnikiem dla stowarzyszeń mleczarskich, na podstawie którego zatwierdzał je. Na podstawie tego statutu w Czepielinie jeszcze przed wybuchem I wojny światowej 13 kwietnia 1914 r. zarejestrowano Spółdzielnię Mleczarską „Nadzieja”⁶⁷, zaś wcześniej bo już w 1910 r. powstała Spółdzielnia Mleczarska w Czuryłach, której siedziba mieściła się w Cielemęcu⁶⁸.

Powiat siedlecki jako teren rolniczy, zaś małe spółdzielnie mleczarskie znajdujące się na terenie powiatu nie nadążały ze skupowaniem całej podaży mleka. Spółdzielnie mleczarskie pojawiły się na terenie powiatu siedleckiego jeszcze przed wybuchem I wojny światowej. Początkowo były to przeważnie instytucje, które były opanowane w większości przez ziemian. Spółki zrzeszające tylko chłopów nie miały możliwości większego rozwoju z powodu braku kapitału i fachowców⁶⁹. Do podstawowych celów działania spółdzielczości mleczarskiej należały wspólna przeróbka mleka oraz zbytnie produktów mlecznych, prowadzenia skupu i zbytu jaj,

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 170.

⁶⁷ W. Jaworski, dz. cyt., s. 167.

⁶⁸ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 116.

⁶⁹ H. Trocka, *Spółdzielczość w programach i polityce polskich stronnictw ludowych do 1939*, Warszawa 1969, s. 28.

wspólne nabywanie artykułów potrzebnych gospodarce hodowlanej członków⁷⁰. Szybki rozwój spółdzielczości mleczarskiej na terenie powiatu siedleckiego nastąpił w latach 20-tych XX w.

W 1924 r. było 4. mleczarnie, które skupiały 235 członków, w 1932 r. 5, w których było skupionych 1000 członków⁷¹. Do najprężniej działających spółdzielni mleczarskich w 1933 r. zaliczano spółdzielnię w Czuryłach⁷². Pieczę nad spółdzielniami mleczarskimi sprawowała Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska w Siedlcach, która w 1931 r. liczyła 60 członków, zaś w 1934 r. 497 członków⁷³. Spółdzielnia w 1934 r. w Siedlcach otworzyła trzy sklepy z nabiałem oraz rozpoczęła produkcję serów półtłustych. Organizatorami Spółdzielni Mleczarskiej (OSM) byli: Andrzej Świętochowski z Wiśniewa, Szczepan Ciekot z Chodowa, Franciszek Krzymowski i Piotr Szumowski⁷⁴. W Mokobodach, w 1934 r. została powołana do życia Polska Spółdzielnia Mleczarska, która skupiała 600 członków. W latach 1935-1937 PSM założyła 3 polskie sklepy spożywcze, które stały się konkurencją dla handlu żydowskiego. PSM w Mokobodach stała się wzorem dla innych miejscowości powiatu siedleckiego, m.in. w Olszycu gm. Domanice w 1935 r. została założona Polska Spółdzielnia „Olszanka”, która stała się przyczyną plajty sklepu żydowskiego. Następny przypadek walki z konkurencją żydowską rozegrał się w Rzeszotkowie gm. Krzeslin, kiedy po otwarciu sklepu spożywczego Polacy zbojkotowali sklep prowadzony przez Żydów, który upadł. Podobna sytuacja toczyła się na krańcach wschodnich powiatu siedleckiego, m.in. w Platerowie i Sarnakach opanowanych przez narodowców, z ich inicjatywy Polacy zorganizowali Komitet Zbytu Trzody Chlewnej i Bydła Rogatego. Narodowcy opanowali Zarząd i Radę Nadzorczą chyłcej się do upadku Spółdzielni Spożywczo-Rolniczej w Platerowie. Również duże wpływy posiadali w Wytwórni Wyrobów Piaskowych i Cementowych „Przyszłość” w Sarnakach⁷⁵.

Inne formy spółdzielczości

Na terenie miasta Siedlce w 1937 r. na mocy porozumienia organizacji kobiecych działających w Siedlcach i powiecie siedleckim, uruchomiono Spółdzielnię Podlaski Przemysł Ludowy, której siedziba znajdowała się przy ul. Kilińskiego 25.

⁷⁰ T. Mierzejewski, *Działalność ruchu ludowego w mazowieckich organizacjach społeczno-gospodarczych*, [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, red. A. Łuczak, Warszawa 1975, s. 314.

⁷¹ D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 168.

⁷² Ponadto mleczarnie istniały w: Broszkowie od 1928 r. – 153 członków, Czuryłach od 1910 r. – 321 członków, Krzeslinie od 1924 r. – 185 członków, Mordach od 1930 r. – 109 członków, Wiśniewie od 1924 r. – 69 członków, Tchórzewie-Plewkach od 1925 r. – 188 członków, Zbuczynie od 1931 r. i Siedlcach od 1931 r., podaję za D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 168.

⁷³ A. Świętochowski, *Działalność mleczarni Spółdzielczej w Siedlcach od 1931-1935*, „*Życie Podlasia*” nr 19 1936, s. 4.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ M. Bechta, *Narodowo-Radykalni. Obrona tradycji i ofensywa narodowa na Podlasiu w latach 1918-1939*, Biała Podlaska 2004, s. 156-157.

Celem spółdzielni było organizowanie i prowadzenie sprzedaży artykułów ludowych, zwłaszcza wyrobów z lnu, wełny, tzw. „robótek kobiecych”, dążąc w ten sposób do podniesienia działalności wytwórczej warsztatów wiejskich i poziomu artystycznego produktów. Spółdzielnia dostarczała swym członkom odpowiedniej jakości materiał, maszyny, zapewniała również nabywcom towar wysokiej jakości. Jej działalność była oparta na udziałach, którego wysokość wynosiła 10 zł⁷⁶. Siedlce jako miasto powiatowe w latach 20-tych XX w. rozwijało się pod względem urbanistycznym, zwłaszcza mieszkaniowym. Stąd też zaczęła się rozwijać spółdzielczość mieszkaniowa, np. w 1925 r. powstało Stowarzyszenie Mieszkaniowe Robotników i Rzemieślników „Osiedle”⁷⁷.

Na terenie powiatu siedleckiego z dużym natężeniem uprawiano owoce, warzywa i pszczelarstwo. Aby bronić interesy producentów zaczęto myśleć o zorganizowaniu spółdzielni zbytu miodu i owoców. Z inicjatywy Okręgowego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych w Siedlcach 17 października 1937 r. odbyło się zebranie pszczelarzy i ogrodników pod przewodnictwem wiceprezesa OTOiKR Jana Żebrowskiego. Na spotkaniu omówiono potrzebę powołania do życia pierwszej na Podlasiu Spółdzielni Pszczelarsko-Ogrodniczej, której teren obejmował powiaty: siedlecki, łukowski, węgrowski, sokołowski, radzyński i część powiatu białskiego⁷⁸. Pierwsze zebranie założycielskie odbyło się 7 listopada 1937 r., na którym został wyłoniony skład zarządu spółdzielni w osobach: Władysława Wiatra jako prezesa, Feliksa Zbrozińskiego i Michała Kosmali jako członków oraz Szczepana Ciekota jako przewodniczącego Rady Nadzorczej⁷⁹. Spółdzielnia prowadziła sklep owocowo-warzywny, który mieścił się przy ul. Piłsudskiego 59, ponadto organizowała szkolenia członków, propagowano rozszerzenie upraw warzywnych przez rolników. W sklepie członkowie mogli nabyć nasiona, narzędzia potrzebne do pracy w ogrodnictwie i pszczelarstwie. Prowadzono zorganizowaną dostawę warzyw stałym odbiorcom, np. szpitalom, jednostce wojskowej, więzieniu. Ponadto zaczęto wywozić warzywa i owoce poza teren powiatu siedleckiego. Prace prowadzone przez zarząd i Radę Nadzorczą spółdzielni sprawiły, że wzrosło zaufanie rolników do spółdzielni, czego przykładem jest wzrost członków z 27 w 1937 r. do 100 w 1939 r.⁸⁰

Tuż przed wybuchem II wojny światowej w Siedlcach powstała Spółdzielnia Pracy Podlaska Cegielnia, która zrzeszała 40 członków. Do spółdzielni należeli producenci cegły palonej z gliny. Zarząd spółdzielni tworzyli: inż. Jerzy Piotrowski, Marian Wójcicki, Stanisław Bielski, zaś Radę Nadzorczą zarząd spółdzielni tworzyli: inż. Ludwik Pawlikowski, inż. Franciszek Smaczny i Amejko⁸¹.

⁷⁶ „Życie Podlasia” nr 43, 1937.

⁷⁷ J. Mikulski, *Jak powstała dzielnica Nowe Siedlce*, Siedlce 1938, s. 16; szerzej o spółdzielczości mieszkaniowej w Siedlcach pisze Dariusz Grzegorzczuk w artykule: *Spółdzielczość w Siedlcach w okresie międzywojennym (zarys problematyki)*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda?...*, s. 80-82.

⁷⁸ Tamże; Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 215-216.

⁷⁹ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 216.

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ „Ziemia Siedlecka” nr 1, 1939; szerzej patrz: D. Grzegorzczuk, *Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i spółdzielczość...*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego...*, s. 98.

W latach 20-tych XX w. nadal rozwijał się ruch spółdzielczy, w 1924 r. robotnicy z Wiśniewa założyli w Gostchorzy Spółdzielnię Budowlaną, która zajmowała się produkcją pustaków, cegły, dachówek i kręgów studziennych. Założycielami spółdzielni budowlanej byli: Piotr Jurzyk, Antoni Gawron, Stanisław Kacprzak, Antoni Wasilewski, Bartłomiej Grzebisz, Jan Duk i Lucjan Jabłoński. Wpisowe wynosiło 2 zł, zaś udział 20 zł⁸².

Poza spółdzielczością cywilną, funkcjonowała też spółdzielczość wojskowa. Dowództwo Okręgu Korpusu IX zorganizowało dwutygodniowe kursy spółdzielcze, w których uczestniczyli żołnierze 9 Dywizji Piechoty. W takim kursie uczestniczyło w roku 1937/1938 3. żołnierzy z 34 pp, z których jeden ukończył kurs z wyróżnieniem⁸³. Ponadto na przełomie roku 1938 i 1939 w Siedlcach został zorganizowany kurs spółdzielczości z udziałem 45 żołnierzy z 22 pp i 9 pal. Na zakończenie kursu żołnierze zwiedzili biuro i magazyny spółdzielni „Społem” oraz elewator spółdzielni „Rolnik”. 6 marca 1939 r. żołnierze wzięli udział w wycieczce do Sterdyni, gdzie zwiedzili spółdzielnię spożywców „Jedność Mleczarska” i miejscową Kasę Stefczyka⁸⁴.

Spółdzielczość oszczędnościowo-pożyczkowa

Mówiąc o spółdzielczości nie sposób pominąć inicjatywy mieszkańców powiatu siedleckiego do zakładania Spółdzielni Kredytowych w celu gromadzenia oszczędności pieniężnych i udzielania kredytów zrzeszonym członkom. Już w II poł. XIX w. pojawiła się w Siedlcach Kasa Zapomogowo Pożyczkowa Urzędników Siedleckiego Rządu Gubernialnego i Jego Wydziałów, która służyła pomocy głównie Rosjanom. Brak gotówki zmuszał kupców i przedsiębiorców posiadających nieruchomości w miastach do zakładania miejskich towarzystw kredytowych. Organizacje te emitowały papiery wartościowe i udzielały pożyczek od 500 do 50 000 rubli na okres 27-35 lat, pod zastaw nieruchomości o wartości od 100 000 do 120 000 rubli. Koszt kredytu w skali roku wynosił 5-6% sumy⁸⁵. 18 lipca 1898 r. został zatwierdzony przez ministra finansów Rosji statut dla Miejskiego Towarzystwa Kredytowego w Siedlcach. Funkcję prezesa MTK objął adwokat Józef Stanisław Sunderland⁸⁶. Za początek spółdzielczości kredytowej na terenie powiatu siedleckiego należy uznać koniec wieku XIX, kiedy w Domanicach w 1900 r. powstała pierwsza Kasa Spółdzielcza⁸⁷. Spółdzielczy ruch kredytowy zrodził się jako odpowiedź wsi na lichwę pieniężną, w której dominował żywioł żydowski. W początkowym okresie tworzenia się spółdzielczego ruchu kredytowego istniały przed wybuchem I wojny światowej w niektórych gminach kasy gminne, np. ok. 1905 r. istniała kasa w Wiśnie-

⁸² J. Chylik, *Wspomnienia na temat ruchu spółdzielczego...*, [w:] *Wiśniew...*, s. 200.

⁸³ J. Izdebski, *Dzieje 9 Dywizji Piechoty 1918-1939*, Warszawa 2000, s. 131.

⁸⁴ Centralne Archiwum Wojskowe, Akta 9 Dywizji Piechoty, t. 32.

⁸⁵ W. Jaworski, dz. cyt. s. 162.

⁸⁶ *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, wyd. S. Godlewski, t. 28, Warszawa 1898, s. 906-907.

⁸⁷ P. Szumowski, *Spółdzielczość rolnicza. Zagadnienia podstawowe*, [w:] *Powiat siedlecki*, pod red. Cz. Górskiego, Siedlce 1935, s. 224 i n.

wie. Jej działalność była oparta na funduszach zgromadzonych w formie udziałów i wkładów własnych przez nielicznych rolników. Kasa Gminna udzielała kredytów swym członkom na różne potrzeby gospodarcze⁸⁸.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w listopadzie 1918 r. powstały nowe Spółdzielnie Kredytowe, m.in. w: Zbuczynie (1920 r.), Wiśniewie (1925 r.). 21 września 1924 r. ludowcy powołali w Siedlcach Rolniczą Kasę Spółdzielczą, którą na wniosek Szczepana Ciekota nazwano Kasą Spółdzielczą im. Franciszka Stefczyka, która została zdominowana przez ludowców⁸⁹. W sumie w 1934 r. funkcjonowało na terenie powiatu siedleckiego 17 kas spółdzielczych⁹⁰. Teren działania kasy obejmował gminy położone wokół Siedlec (gmina Niwiski, gmina Krzeslin z wyjątkiem wsi Suchożebry, Przygody i Borki, gmina Stara Wieś z wyjątkiem wsi Stok Lacki, gmina Jasionka, z gminy Wiśniew wsie: Grabianów, Białki, Wołyńce, Helenów, Rakowiec, Sekuła, gmina Czuryły z wyłączeniem wsi: Bzów, Radzików, Stopki i Zduny⁹¹. Do Spółdzielni weszli: Adam Fiuk, Franciszek Selma z Czurył, Feliks Wysocki z Krzeslina, Antoni Koć z Żelkowa. Na prezesa kasy został wybrany Władysław Wiatr, który znał się na prowadzeniu księgowości. Prezesem Rady Nadzorczej kasy został wybrany Szczepan Ciekot⁹². Najwięcej członków kasy Stefczyka miały w Wodyniach (364), Zbuczynie (270) i Trzcińcu (262), najmniej w Izdebkach Kosnach (52) i Opolu (65)⁹³. Każdy członek kasy Stefczyka miał założoną książeczkę oszczędnościowo-pożyczkową, na której gromadził oszczędności. Inicjatorami tworzenia kas Stefczyka często byli księża katoliccy, którzy podejmowali takie działania, np. w Wiśniewie w 1920 r. inicjatorem został ks. Henryk Przesmycki, który skupił wokół siebie świątłych chłopów: Jana Załęckiego, Józefa Duka, Piotra Wójcika, Andrzeja Świętochowskiego, tworząc z nich zarząd kasy⁹⁴. Siedziba kasy znajdowała się w kancelarii parafialnej. Pierwszym prezesem został jej inicjator ks. H. Przesmycki, dopiero potem wybrano Jana Załęckiego z Wiśniewa⁹⁵. Początkowo kasa opierała swoje fundusze i działalność na udziałach i wkładach pieniężnych miejscowych rolników, którzy dzięki namowom księdza Przesmyckiego wstępowali do niej. Kasa swoją siedzibę miała w domu Piotra Wójcika, który jednocześnie był księgowym⁹⁶. Kasy spółdzielcze ściśle współpracowały ze Spółdzielnią Rolniczo-Handlową. Rozliczenia między kasą spółdzielczą a SR-H odbywały się w formie bezgotówkowej, co warunkowało zbyt towarów. Na działalność kas spółdzielczych miał wpływ kryzys gospodarczy, który w 1929 r. dotknął świat, w tym również i Polskę. Lata 1929-1934 były okresem bardzo trudnym dla ruchu spółdzielczego, często rolnicy nie mieli pieniędzy, żeby spłacić procent od zaciągniętych pożyczek. W 1934 r. Kasa Stefczyka skupiała 631 członków, zaś jej fundusz udziałowy wynosił 30 270

⁸⁸ J. Chyliki, *Wspomnienia na temat ruchu spółdzielczego...*, [w:] *Wiśniew...*, s. 190.

⁸⁹ D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 167.

⁹⁰ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 236.

⁹¹ Tenże, s. 237.

⁹² D. Grzegorzczuk, *Spółdzielczość w Siedlcach...*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji...*, s. 83.

⁹³ „Nowa Gazeta Podlaska” nr 23, 1932, s. 2.

⁹⁴ D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 167.

⁹⁵ J. Chyliki, *Wspomnienia na temat ruchu spółdzielczego...*, [w:] *Wiśniew...*, s. 191.

⁹⁶ Tenże.

zł⁹⁷. Próbę uzdrowienia sytuacji finansowej w kasie podjął Stanisław Kociszewski-kierownik kasy i wybitny działacz Powiatowego Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”, który opracował plan naprawczy. Dzięki jego osobistemu zaangażowaniu i opracowanemu planowi działania, w 1939 r. stan kasy zamknął się nadwyżką w wysokości 918 zł⁹⁸.

Spółdzielczość wydawnicza

W okresie międzywojennym w Siedlcach rozwijał się ruch wydawniczy prasy lokalnej. Był to ośrodek prężnie działający na Podlasiu pod względem liczby wydawanych periodyków, wielkości nakładów i ilości rozmiarów rynku czytelniczego⁹⁹. Wydawcami prasy były spółdzielnie wydawnicze działające na terenie miasta Siedlce, miały one jednak charakter spółek kapitałowych. W Siedlcach z inicjatywy piłsudczyków 15 grudnia 1931 r. zaczęto wydawać „Nową Gazetę Podlaską”, którego wydawcą do nr 38 z 1932 r. był Tadeusz Niedzielski, następnie od nr 39 do końca ukazywania się pisma tj. do nr 17 z 1934 r. wydawcą była Podlaska Spółdzielnia Wydawnicza w Siedlcach¹⁰⁰. Ponadto z dniem 1 stycznia 1934 r. zaczęło się ukazywać pismo dekadowe „Ziemia Siedlecka”, które było poświęcone tematyce społeczno-gospodarczej Podlasia. Wydawcą była Spółdzielnia Wydawnicza w Siedlcach¹⁰¹. Przełomem w działalności wydawniczej spółdzielni było połączenie się Podlaskiej Spółdzielni Wydawniczej i Spółdzielni Wydawniczej w Siedlcach, którego efektem było wydanie tygodnika społeczno-gospodarczego „Życie Podlasia”, którego redaktorem do agresji niemieckiej na Polskę 1 września 1939 r. był Tadeusz Zemlich¹⁰².

Spółdzielczość żydowska

Przed wybuchem II wojny światowej Siedlce zamieszkiwało ok. 48% mieszkańców wyznania mojżeszowego (Żydów)¹⁰³. Żydowski ruch spółdzielczy w Siedlcach i na terenie powiatu siedleckiego tworzyli głównie rzemieślnicy i drobni kupcy. Funkcjonowało Żydowskie Robotnicze Stowarzyszenie Spożywców, które w 1922 r. liczyło 611 członków¹⁰⁴. Zarząd spółdzielni tworzyli: Abram Słuszny jako

⁹⁷ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 238.

⁹⁸ Tenże, s. 239.

⁹⁹ Szerzej na temat rynku czytelniczego prasy w Siedlcach pisze D. Grzegorzczuk, *Prasa siedlecka w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Prasa podlaska w XIX-XX wieku. Szkice i materiały*, t. 1, pod red. D. Grzegorzczuka i A. Kołodziejczyka, Siedlce 2000, s. 53.

¹⁰⁰ T. Zemlich, *Prasa siedlecka. Szkic monograficzny*, [w:] *Powiat siedlecki*, pod red. Cz. Górskiego, Siedlce 1935, s. 396; D. Grzegorzczuk, *Prasa siedlecka...*, s. 58-59.

¹⁰¹ A. Winter, *Prasa siedlecka 1918-1939*, „Siedlce” z. 1, 1973, s. 82-83.

¹⁰² „Nowa Gazeta Podlaska” nr 17, 1934.

¹⁰³ G. Korneć, *Tajna oświata na Południowym Podlasiu i Wschodnim Mazowszu 1939-1944*, Siedlce 2006, s. 50.

¹⁰⁴ E. Kopówka, *Żydzi w Siedlcach 1850-1945*, Siedlce 2009, s. 135.

prezes, Moszko Kadysz-zastępca i Moszko Grabie-członek. Spółdzielnia była pod wpływem politycznym Bundu i częściowo syjonistów. Zarząd spółdzielni tworzyli: Abram Wajnapel, Alter Nauczyciel, Josek Słuszny i Fajga Grynwald. Spółdzielnia Robotnicza otaczała opieką rodziny i uwięzionych ze względów politycznych, organizowała kursy wieczorowe dla starszych robotników, na których uczono języka żydowskiego, języka polskiego, arytmetyki, geografii i ekonomii. Kursy odbywały się przy ul. Długiej 26 (ob. Bpa I. Świrskiego) w Siedlcach. Wkłady prowadzili: Josek Słuszny i Jakub Groman¹⁰⁵. Kolejną spółdzielnią działającą w Siedlcach, kierowaną przez Żydów była kooperatywa folkistów, która w 1922 r. liczyła 700 członków. Zarząd tworzyli: Josek Jabłoń, Icek Altszuler. Spółdzielnia zajmowała się skupowaniem nabiału na wsi i sprzedawała po atrakcyjnej cenie swoim członkom. W celu powiększenia kapitału spółdzielni organizowano przedstawienia teatralne, w których grali aktorzy-amatorzy¹⁰⁶. Spółdzielnia prowadziła Kasę Pożyczkową, dzięki której członkowie mogli na okres 6. miesięcy pożyczać pieniądze na niskie oprocentowanie¹⁰⁷. W posiadaniu Żydów była Żydowska Spółdzielnia Ogrodniczo-Rolnicza, która liczyła 30 członków. Na zorganizowanym spotkaniu 25 czerwca 1932 r. przemawiali Abram Kimel i Moszko Sokołowski z Siedlec. Na zebraniu Herszko Cynamon z Krynicy namawiał zebranych do zorganizowania kooperatywy sadowniczej w Siedlcach¹⁰⁸.

W Siedlcach istniał Spółdzielczy Bank Udziałowy, który był spółdzielnią kredytową drobnych rzemieślników i kupców żydowskich. Jeżeli chodzi o przekrój polityczny członków to był zróżnicowany od ortodoksów, syjonistów po Poalej-Syjon lewicę, prawicę i Bund. Wkład udziałowców wynosił 400 000 zł. Zarząd banku stanowili: Mojsze Abe Ajzensztajn (kupiec)-przewodniczący, który był syjonistą, Nusyn Hersz Gursztejn (kupiec)-wiceprzewodniczący, był folkistą, zaś członkami zarządu banku spółdzielczego byli: Aron Mordzki (krawiec)-syjonista, Zalman Siennicki (kamasznik), Chil Majer Zajdencajg (handlarz), który był ortodoksą, Abram Josek Kunicki (handlarz)-Poalej-Syjon lewica¹⁰⁹. W tym miejscu trzeba wyraźnie podkreślić, że Spółdzielczy Bank Udziałowy miał duży wpływ na rozwój żydowskiego kupiectwa i rzemiosła w Siedlcach.

Spółdzielczość w okresie okupacji niemieckiej

Dużym wyzwaniem dla działalności spółdzielczości na terenie powiatu siedleckiego był atak niemiecki na Polskę 1 września 1939 r. Po przegranej wojnie obronnej, teren powiatu siedleckiego znalazł się pod okupacją niemiecką. Samodzielna

¹⁰⁵ Archiwum Państwowe w Siedlcach (dalej: APS), sygn. 49, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Siedlcach, k. 42.

¹⁰⁶ Tamże, sygn. 59, k. 42.

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ E. Kopówka, *Żydzi w Siedlcach...*, s. 136.

¹⁰⁹ APL, UWL WSP, sygn. 1207, Pismo starosty siedleckiego do wojewody w Lublinie z 1 czerwca 1929 r., k. 14.

polityka w zakresie spółdzielczości trwała do 1940 r. do momentu, kiedy na mocy decyzji Adolfa Hitlera z dnia 12 października 1939 r. utworzono Generalne Gubernatorstwo. Od 26 października 1939 r. powiat siedlecki znalazł się w dystrykcie warszawskim, co warunkowało również zmianami w zarządzaniu, m.in. 27 października komisarycznym starostą w Siedlcach z ramienia okupanta został Niemiec dr Friedrich Gercke¹¹⁰. Zmiany w zarządzaniu miastami nastąpiły 7 grudnia 1939 r., kiedy to na mocy decyzji generalnego gubernatora dr Hansa Franka, komisarz miejski i burmistrz podlegali bezpośrednio staroście. Z dniem 1 stycznia 1940 r. funkcję burmistrza Siedlec pełnił Kornel Kuszniruk, jego zastępcą był Stanisław Zdanowski¹¹¹.

Spółdzielczość stała się jedną z nielicznych legalnych polskich instytucji, które mogły tak szeroko działać w sferze uprawnień gospodarczych na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Spółdzielnie miały być narzędziem wykonawczym w rękach okupanta w zakresie zbierania kontyngentów rolnych dla niemieckiego Centralnego Urzędu Rolnego, rozdziału towarów premiowych wśród polskich rolników w zamian za dostarczone produkty kontyngentowe. Zadania te zostały narzucone spółdzielniom spożywców „Społem” i spółdzielniom rolniczo-handlowym. Instytucje te działały w bardzo trudnych warunkach, poddane ścisłemu nadzorowi komisarzy niemieckich i poważnym ograniczeniom restrykcyjnym. Okupant zabronił członkom spółdzielni odbywania walnych zgromadzeń. Spółdzielcom okupant odebrał prawo swobodnego dysponowania czystym dochodem: 40% zysków musieli oni wpłacać na utworzony fundusz centralny, reszta trafiała na fundusz spółdzielczy¹¹². W tym miejscu warto podkreślić, że w polityce długofalowej okupant zakładał likwidację polskiej spółdzielczości, której majątek mieli przejąć koloniści niemieccy osiedleni na ziemiach polskich. Tezę tę potwierdza dokument z posiedzenia Rady Zarządzającej Centralnego Urzędu Rolniczego z 8 lipca 1942 r.¹¹³

Pewna swoboda i tolerowanie przez okupanta spółdzielczości zrzeszonej w Związku Spółdzielni Rolniczych i Związku Spółdzielczości Spółdzielców „Społem” sprawiła, że ona stała się oparciem dla konspiracji. Zatrudnienie w tych instytucjach umożliwiało prowadzenie względnie bezpiecznej konspiracyjnej działalności w terenie. Legitymacja pracownicza tych placówek zawierała wpis, że dany pracownik nie podlega przymusowym robotom, co dawało swobodę w miarę bezpiecznego poruszania się po różnych miejscowościach. Było to niezbędnym warunkiem dla prowadzenia działalności konspiracyjnej na danym obszarze. W spółdzielniach i ich związkach byli zatrudniani legalnie i fikcyjnie uczestnicy ruchu oporu. W Siedlcach w Oddziale „Społem” byli zatrudniani konspiratorzy różnych nurtów politycznych: Armii Krajowej, Batalionów Chłopskich, Ludowego Związku

¹¹⁰ P. Matusak, *Siedlce 1939-1944*, [w:] *Siedlce 1448-1995*, pod red. E. Kospath-Pawłowskiego, Siedlce 1996, s. 115.

¹¹¹ J. Kuligowski, *Tymczasowy Zarząd Miejski w Siedlcach w świetle protokołów posiedzeń*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego” z. 6, 1989, s. 88.

¹¹² Cz. Szczepańczyk, *Polityka okupanta wobec spółdzielczości wiejskiej w Generalnej Guberni 1939-1944*, Warszawa 1978, s. 250-252.

¹¹³ Tamże, Aneks nr 1, s. 270-272.

Kobiet nawet komuniści, np. Stanisław Żemis związany z Polską Partią Robotniczą – instruktor organizacyjny „Społem” w Siedlcach¹¹⁴. Również w siedleckim Oddziale „Społem” pracowały działaczki LZK: Aurelia Wierzchoń-Smotrycka i Hanna Ciekotowa¹¹⁵.

Po zajęciu Siedlec przez wojska niemieckie, teren Spółdzielni Rolniczo-Handlowej został zajęty przez wojsko niemieckie, które dokonało rekwizycji owsa dla armii. W początkowym okresie okupacji, dyrektorem handlowym spółdzielni był Kozicki, w skład zarządu wchodził również Piotr Szumowski¹¹⁶.

Głównym zadaniem spółdzielni była pomoc ludziom, którzy ponieśli straty w wyniku wojny, m.in. udzielano kredytów towarowych pogorzelncom w powiecie, zaopatrywano mieszkańców wsi i miasta w potrzebne do życia towary, m.in. w węgiel, cement, sól, naftę. Dla przykładu Spółdzielnia Spożywców „Społem” w Siedlcach przekazywała mleko w proszku, mąkę i tłuszcz, które w formie paczek, wysyłano więźniom obozów koncentracyjnych Oświęcimia i Majdanka¹¹⁷.

W czerwcu 1940 r. nastąpiło połączenie Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik” z ziemiańskim Syndykatem Rolniczym w nowy twór pod nazwą Powiatowa Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa. Dyrektorem spółdzielni został Polak wysiedlony z Poznańskiego Pelec, Prezesem Zarządu wybrano Piotra Szumowskiego, zaś Prezesem Rady Nadzorczej został inż. Włodzimierz Wysocki (ziemianin) z Niwisk, który jednocześnie pełnił funkcję przewodniczącego gminnej Delegatury Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Niwiskach¹¹⁸. Od tej pory spółdzielnia pracowała pod nadzorem niemieckich komisarzy. Do 1941 r. skupowaniem produktów rolnych od rolników na terenie powiatu siedleckiego zajmowali się Żydzi. W momencie zaostrenia kursu niemieckiego wobec Żydów, pod groźbą kary śmierci, skupowaniem płodów rolnych dla armii niemieckiej zajęła się Spółdzielnia Rolnicza w Siedlcach¹¹⁹.

W 1940 r. w Krzesku ludowcy z inicjatywy Aleksandra Pasiaka i Czesława Zbuckiego powołali spółdzielnię pod nazwą „Krzyszczanka”. Spółdzielnia miała siedzibę w domu Jana Smoleńskiego¹²⁰. W okresie okupacji niemieckiej spółdzielnia dobrze prosperowała, m.in. mieszkańcy Krzeska i okolicznych wsi w spółdzielni mogli nabyć po przystępnej cenie potrzebne towary. Pierwszą sklepową, która została zatrudniona w spółdzielni „Krzyszczanka” była Maria Cisak.

¹¹⁴ T. Kazimierowicz, *Moja droga życia*, Warszawa 1976, s. 154.

¹¹⁵ B. Matusowa-Kwiatkowska, *Na partyzancki poszły bój – 1939-1945*, Warszawa 1970, s. 46-47.

¹¹⁶ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 248.

¹¹⁷ W. Łodwich, *Praca Pogotowia Harcerek w Siedlcach*, s. 9-11 (mps w zbiorach Autora).

¹¹⁸ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 249; B. Kozaczyńska, *Działalność delegatur gminnych Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Mokobodach i Niwiskach na rzecz wysiedlonych do Siedlec mieszkańców Zamojszczyzny (1943-1944)*, „Szkice Podlaskie” z. 14, 2006, s. 128.

¹¹⁹ W. Charczuk, *Dzieje Ochotniczej Straży Pożarnej w Zbuczynie (1916-2006)*, Siedlce 2010, s. 34.

¹²⁰ *Kronika Krzeska...*, s. 49.

Fot. 1. Pierwsza sklepowa Spółdzielni Krzeszczanka-Maria Cisakówna nad podliczaniem utargu – lata 40-te XX wieku. Zbiory Jana Aleksandrowicza.

Zarząd spółdzielni postanowił zakupić plac koło kościoła w Krzesku, w celu postawienia budynku spółdzielczego. Za 12 tys. złotych został zakupiony w Międzyrzeczu Podlaskim dom drewniany, który został przeniesiony do Krzeska¹²¹. Zarząd spółdzielni „Krzeszczanka” tworzyli: Czesław Zbucki s. Stanisława-pełnił funkcję księgowego, Aleksander Pasiak s. Walentego-pełnił funkcję skarbnika i ks. Edward Jabłoński¹²². W tym miejscu warto podkreślić, że spółdzielnie stanowiły w okresie okupacji niemieckiej punkty kolportażu prasy konspiracyjnej, punkty łączności, do których łącznicy dostarczali rozkazy, m.in. wsparcia miejscowej konspiracji udzielała „Krzeszczanka”, czy w Siedlcach Spółdzielnia Ogrodniczo-Pszczelarska „Pszczółka” przy ul. 1 Maja, która stanowiła punkt łączności Narodowych Sił Zbrojnych, Batalionów Chłopskich. W sklepie Spółdzielni Ogrodniczo-Pszczelarskiej mieściła się skrzynka kontaktowa XII Okręgu NSZ Podlasie. Tutaj dostarczano z Warszawy pismo „Szaniec”¹²³. W sklepie spółdzielczym pracowała jako sprzedawczyni łączniczka Irena Piekutówna „Irka”¹²⁴. Również w Spółdzielni Rolniczo-Handlowej zatrudniano harcerki z Szarych Szeregów¹²⁵.

Włączenie się członków spółdzielni w konspirację wiązało się z ryzykiem dekonspiracji, doniesienia usłużnych osób na gestapo. Powody były różne: zazdrość, że członkom spółdzielni żyje się lepiej, pamiętajmy, że były to czasy okupacji, gdzie brakowało podstawowych środków do życia, zawiść sąsiedzka, strach przed represjami okupanta, np. w Krzesku na członków spółdzielni „Krzeszczanka” doniosła

¹²¹ Tamże.

¹²² Tamże.

¹²³ Tamże; Relacja pisemna Mariana Krasuskiego z dn. 26 czerwca 1996 r. w zbiorach autora; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania, sygn. 0207/5204, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Oknińskiego, Warszawa 6 marca 1951 r., cz. II, k. 20.

¹²⁴ Relacja pisemna Mariana Krasuskiego z dn. 14 lipca 1990 r. w zbiorach autora.

¹²⁵ P. Matusak, *Siedlce 1939-1944*, [w:] *Siedlce...*, s. 128.

na gestapo Bindułowa, która stwierdziła, że zakupiony dom, który został złożony na działce spółdzielni, to żydowska bożnica. Tylko dzięki wyjaśnieniu nieporozumienia przez ks. Edwarda Jabłońskiego i Eugeniusza Kwiecienia z Siedlec nie doszło do tragedii, gdyż Niemcy chcieli spalić dom i podjąć bardziej drastyczne środki odpowiedzialności zbiorowej wobec mieszkańców tej wsi¹²⁶. Po tym wydarzeniu postanowiono zawiesić działalność spółdzielczą, część towaru została podzielona między członków, część zarekwirowały oddziały partyzanckie, które dokonały akcji ekspropriacyjnych. O tym że spółdzielnie były obiektem ataków oddziałów partyzanckich, świadczy fakt, że tylko na spółdzielnię „Krzyszczanka” dokonano w okresie okupacji niemieckiej 96 ataków¹²⁷. Do podobnych akcji zbrojnych patroli i oddziałów Polskiego Państwa Podziemnego na spółdzielnie, dochodziło w Siedlcach, np. jesienią 1943 r. oddział BCh dokonał akcji na Spółdzielnię Rolniczo-Handlową, rekwirując 50 worków cukru, które zostały sprzedane, a uzyskane pieniądze rozdzielono pomiędzy będące w potrzebie polskie rodziny¹²⁸.

Fot. 2. Spółdzielnia Krzyszczanka. Zdjęcie ze zbiorów Jana Aleksandrowicza.

¹²⁶ *Kronika Krzeska...*, s. 49-50.

¹²⁷ Tamże.

¹²⁸ S. Lewandowska, *Ruch oporu na Podlasiu 1939-1944*, Warszawa 1982, s. 352.

Do spektakularnej akcji, która przyniosła rozgłos AK na terenie powiatu siedleckiego doszło w magazynach Powiatowej Spółdzielni Handlowo-Rolniczej „Rolnik” w Siedlcach 1 kwietnia 1944 r., kiedy oddział Kedywu Obwodu Armii Krajowej pod dowództwem Czesława Dylewicza „Krukowski” miał dokonać akcji zbrojnej na kasę spółdzielni. Partyzanci liczyli, że poza funduszami finansowymi zdobędą towary rzeczowe, bowiem magazyny „Rolnika” przy ulicy 3 Maja były bogato zaopatrzone w materiały tekstylne, mundury, buty, cukier oraz inne produkty spożywcze, czyli towary deficytowe w okupowanym kraju, a tak bardzo potrzebne żołnierzom podziemia. W momencie akcji na kasę spółdzielni, okazało się, że wcześniej pieniądze z kasy zarekwirował oddział Akcji Specjalnej Narodowych Sił Zbrojnych¹²⁹. W momencie wyjścia z budynku kasy, kpr. Witalis Skorupka „Orzeł” dostrzegł, że na dziedzińcu „Rolnika” zajeżdżał czarny mercedes, z którego wysiedli SS-Sturmabführer Ernest Kraft [przyp. W.Ch.] - szef niemieckiej policji kryminalnej (Kriminalpolizei) w Siedlcach oraz jego kierowca, także SS-man, Alfons Mantz¹³⁰. Niemcy udali się do budynku spółdzielni. Ten moment zaskoczenia postanowili wykorzystać Witalis Skorupka „Orzeł” i Józef Pogonowski „Sęp”, którzy postanowili zlikwidować SS-manów, na których Wojskowy Sąd Specjalny AK wydał wyrok śmierci. W trakcie wymiany strzałów, obaj Niemcy zostali zabici przez AK-owców. Ciekawostką jest fakt, gdy po zgłoszeniu na policję niemiecką o akcji na terenie spółdzielni „Rolnik”, policja informację o strzelaninie biurze spółdzielni przyjęła jako głupi primaaprilisowy żart.

Również dla działalności Kasy Stefczyka okres okupacji niemieckiej stał się sprawdzianem. W momencie agresji III Rzeszy na Polskę ówczesny prezes Zarządu i główny księgowy Stanisław Kociszewski zabezpieczył dokumenty i gotówkę w kasie pancernej, którą zakopał. Kasa Spółdzielcza nie zaprzestała działalności. Poza działalnością statutową, włączyła się w działalność konspiracyjną. Zajmowała szczególną pozycję w siedleckiej konspiracji, m.in. pełniła rolę biura oficjalnego dla „Rocha” i BCh. W Kasie Stefczyka znajdowało się kierownictwo LZK, w jej siedzibie mieściła się redakcja „Regionalnej Agencji Prasowej Podlasia”¹³¹, była również ośrodkiem kontaktów konspiracyjnych Batalionów Chłopskich¹³².

Omawiając spółdzielczość w okresie okupacji nie sposób pominąć dokonania tej formy aktywności oporu na przykładzie Ludowej Spółdzielni Wydawniczej „Płomienie”, która została powołana na przełomie 1943/1944 r. rozkazem komendanta BCh Stefana Skoczylasa. Siedziba jej mieściła się w gospodarstwie żołnierza BCh Antoniego Szewczyka we wsi Wiśniew pow. siedlecki. Spółdzielnia rozwinęła szeroką działalność, drukowano skrypty z zakresu prawa i nauki o państwie, polityki gospodarczej, ustrojów politycznych państw, dziejów kultury polskiej dla

¹²⁹ W. Charczuk, *Obóz Narodowy w Siedlcach w latach 1939-1944*, [w:] *V wieków dziejów Siedlec*, pod red. nauk. D. Grzegorzuka i P. Matusaka, Siedlce 2011, s. 202.

¹³⁰ J. Pawlak, *Nie walczyli dla stawy i krzyży. Ośrodek I ZWZ-AK Siedlce „Sówka” 1939-1944*, Warszawa 1996, s. 32.

¹³¹ Szerzej o profilu ideowym tego pisma pisze w opracowaniu Stanisława Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939-1945*, Warszawa 1982.

¹³² H. Trocka, *Spółdzielczość w ruchu oporu na Podlasiu*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji...*, s. 141.

tajnej Wolnej Wszechnicy Polskiej. Autorami skryptów byli: Borys Łapicki, Helena Radlińska, ze spółdzielnią współpracowali m.in. wykładowcy Wolnej Wszechnicy Polskiej: prof. Marian Małowist, prof. Natalia Gąsiorowska i inni¹³³. Ponadto w spółdzielni był drukowany konspiracyjny organ SL „Roch” Podokręgu IV A, który ukazywał się na terenie powiatu siedleckiego „Idzie Wolność”. Papier do druku był dostarczany przez Spółdzielnię Nauczycielską „Świt” w Siedlcach¹³⁴.

Zajęcie powiatu siedleckiego w lipcu 1944 r. przez ACz, stanowiło istotną zmianę w działalności spółdzielczości na tym terenie. Zaraz po zakończeniu działań wojennych, spółdzielczość jako jedyna instytucja gospodarcza wyszła z wojny ręką obronną i mogła natychmiast podjąć działalność w trudnych warunkach powojennych. Spółdzielczość była jednym społecznym ogniwem gospodarczym w tzw. Polsce „lubelskiej”, niezwykle szybko przejęła cały handel i drobny przemysł¹³⁵. Stąd też już od pierwszych dni po opuszczeniu terenów przez Niemców, spółdzielczość podjęła działalność niemal we wszystkich kierunkach, w jakich prowadziła ją przed wojną, a także sytuacja gospodarcza kraju sprawiła, że podjęła działania w celu organizacji nowych kierunków. Do najważniejszych kierunków jej działalności należały:

- udział w aprowizacji ludności miejskiej i zaopatrzeniu towarowym ludności wiejskiej;
- udział w handlowej obsłudze rolnictwa;
- rozbudowa przetwórstwa i przemysłu spożywczego;
- organizowanie drobnej wytwórczości w postaci spółdzielczości pracy¹³⁶.

Silna pozycja spółdzielczości u progu wzmocnienia władzy komunistycznej, sprawiła, że ten ruch stał się obiektem zainteresowania stalinowców z PPR. Liczono, że poprzez spółdzielczość komuniści wzmocnią swoje wpływy w organach tworzonego państwa wasalnego od Moskwy. Za przeciągnięcie ruchu spółdzielczego na stronę „nowej” władzy został odpowiedzialny Edward Osóbka-Morawski, który powołał przy PKWN Wydział Spółdzielczy z kierownikiem Janem Zawadą. Na Kongresie Spółdzielczym, który odbył się w dniach 25-26 listopada 1944 r. Hilary Minc szef Biura Ekonomicznego zaatakował Związek „Społem” zarzucając współpracę z Polskim Państwem Podziemnym, kolaborację z okupantem niemieckim. W zamian zaproponował peperowską wizję spółdzielczości wiejskiej powiązaną z działalnością komunistycznego Związku Samopomocy Chłopskiej¹³⁷.

Reasumując należy stwierdzić, iż spółdzielczość na terenie powiatu siedleckiego mimo że przeżywała różne koleje losów w okresie przed wybuchem I wojny światowej, następnie w II RP i w latach okupacji hitlerowskiej, wpisała się krajobraz gospodarczy i społeczny regionu. W 1934 r. na terenie powiatu siedleckiego dzia-

¹³³ J. Gmitruk, *Konspiracyjny ruch ludowy w obwodzie siedleckim*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 14, Warszawa 1972, s. 228-229.

¹³⁴ H. Trocka, *Spółdzielczość w ruchu...*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji...*, s. 147.

¹³⁵ S. Szwalbe, *Świadectwo czasu. Wybór artykułów i przemówień z komentarzami Autora*, Warszawa 1988, s. 442.

¹³⁶ K. Boczar, *Spółdzielczość*, Warszawa 1973, s. 268-269.

¹³⁷ Szerzej o stalinizacji spółdzielczości pisze Zdzisław Pawluczuk w artykule *Stalinizacja ruchu spółdzielczego w latach 1944-1989*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji...*, s. 151-171.

łało 47 KR, 25 Kół Gospodyń Wiejskich, w których było skupionych 436 członkiń. Oprócz spółdzielni polskich, funkcjonowały spółdzielnie żydowskie, które skupiały ok. 1500 członków. Sprawdzianem dla spółdzielczości był wybuch II wojny światowej. Spółdzielczość na terenie powiatu siedleckiego aktywnie włączyła się w ruch oporu, które były bazą dla działalności konspiracyjnej dla wszystkich ugrupowań politycznych i ich siły zbrojnej od prawicy po lewicę i komunistów. Ponadto spółdzielczość podjęła walkę o zachowanie biologicznych sił narodu, przez pomoc materialną, wspieranie wysiłków mających na celu zachowanie świadomości narodowej Polaków w dziedzinie oświaty i kultury.

Summary

Cooperative movement on the area of the Siedlce district in 1907-1944 years

Cooperative movement on the area of the Siedlce district even though she nicknamed all sorts railways of fates in the period before the outbreak of the World War I, next in the II Republic of Poland and in years of the Nazi occupation, put her name down economic and social landscape of region. In 1934 in the Siedlce district it acted 47 KR, the 25 farmer's wives' associations, in which 436 gathered members were. Apart from Polish cooperatives, Jewish cooperatives which gathered c 1500 members functioned. For the cooperative movement an outbreak of the World War II was a test. The cooperative movement in the Siedlce district joined into the resistance movement which were a base for underground activity for all political groups and their armed forces from the right wing for the Left and communists. Moreover the cooperative movement took the fight for keeping biological strength of the nation, through the financial help, being aimed at supporting efforts retaining the national awareness of Poles in the field of the education and cultures.